

Нове пострадянське прикордоння: ностальгія, опір змінам, адаптація (на прикладі трьох сіл Харківської області)

Тетяна Журженко

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 8. – Харків; Київ: Критика, 2006. – С. 185-199.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

- © Східний інститут українознавства імені Ковальських
- © Автор статті
- © Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва
- © Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

Тетяна Журженко (Харків)

НОВЕ ПОСТРАДЯНСЬКЕ ПРИКОРДОННЯ: НОСТАЛЬГІЯ, ОПІР ЗМІНАМ, АДАПТАЦІЯ (на прикладі трьох сіл Харківської області)

У цій статті мова піде про прикордоння як специфічну територію, на якій особливості організації соціального життя і його відтворення пов'язані з фактом близькості державного кордону. Кордон між Україною та Російською Федерацією став державним у 1991 році, однак систематичний прикордонний контроль по обидва боки було встановлено на кілька років пізніше. Таким чином, українсько-російське прикордоння в цьому сенсі – явище порівняно нове; процеси будівництва кордону далекі від завершення. Проте минуло достатньо часу для «рутинізації» факту наявності нового кордону в свідомості людей і повсякденних практик прикордонного життя: зміни, що відбулися, втратили гостроту, і найбільш хворобливий період їх адаптації завершився.

На відміну від інших пострадянських кордонів (наприклад, між Росією та країнами Балтії), українсько-російський кордон унаслідок цілого ряду причин залишається відносно відкритим. Хоча з 2005 року закордонний паспорт стане, очевидно, необхідною умовою для його перетину, безвізовий режим навряд чи буде скасовано найближчим часом. Тим цікавішим є питання: що ж усе-таки нагадує людям про наявність кордону? Яка роль кордону в повсякденному житті сільських мешканців і як сприймають вони цю нову для них ситуацію? Що це за соціальний досвід – стати впродовж кількох років жителем прикордоння, не помінявши при цьому місця проживання?

Наведений в цій статті матеріал базується на фокус-групових інтерв'ю в трьох селах Харківської області, які перебувають у так званій «контрольованій прикордонній зоні» (село Уди Золочівського району, село Плибоке Харківського району і село Землянки Вовчанського району). Ці три села

було обрано для дослідження з тим, щоб представити різні обличчя прикордоння. Уди – це «російське село» в оточенні українських сіл, і ми припустили, що в цьому випадку процес усвідомлення себе жителями прикордоння повинен мати певні особливості. Землянки було обрано за контрастом як «українське село» (про відносність цих етнічних категорій буде сказано нижче). До того воно досить віддалене від Харкова (близько 130 км). Нарешті, Глибоке виявилось «радянським селом», тобто було засновано наприкінці війни переселенцями з різних областей. Ситуація в Глибокому визначається й іншими факторами, наприклад, географічною близькістю до Харкова й патерналізмом впливового депутата Верховної Ради. Крім того, всі три села належать до трьох різних адміністративних районів, які мають неоднаковий статус у неформальній обласній ієрархії.

У фокус-групових інтерв'ю брали участь від 8 до 10 чоловік. Це були представники різних професій та вікових груп, зокрема пенсіонери, студенти, безробітні. Представники сільських адміністрацій також брали участь у фокус-групових інтерв'ю. Така форма збору матеріалу виявилася найдоцільнішою, оскільки обговорення в групі стимулювало людей висловлювати суперечливі судження, доповнювати одне одного і наводити приклади зі свого життя або життя знайомих. У деяких випадках проводили додаткові індивідуальні інтерв'ю і неформальні бесіди.

Пострадянська ностальгія: у прикордонні між минулим і сьогоденням

Демографічна ситуація в Україні, особливо в селах, добре відома. В усіх трьох селах, де проводили інтерв'ю, згідно з даними адміністрації, приблизно половину місцевого населення становлять жителі пенсійного віку. Тому не дивно, що тема колишнього життя («коли був колгосп») постійно з'являлася в наших дискусіях. Факт виникнення нового кордону для сільських мешканців невіддільний від цілої лавини політичних і економічних змін, що звалилися на них після 1991 року: лібералізація економіки, розпуск колгоспів, занепад соціальної інфраструктури, безробіття, приватизація землі, поява приватних ферм, нарешті, українізація місцевої адміністрації й освіти. Кордон – найнаочніший символ незворотності цих змін, і оцінка людьми успіху або провалу перетворень у селі неминуче виявлялася пов'язаною з висловлюваннями щодо легітимності нового кордону й успішності державного будівництва в Україні.

Немає нічого несподіваного в тому, що люди шкодують за тими часами, коли в сусідню Белгородську область можна було проїхати не задумуючись, не зупиняючись для митного огляду і не заповнюючи міграційних карт і декларацій. Виявившись жителями нової прикордонної зони, вони, можливо гостріше за інших, відчули травму катастрофи «радянської ідентичності». Однак для більшості почуття ностальгії пов'язано швидше з ідеалізованими перевагами радянського колгоспного ладу (гарантована робота, державна підтримка соціальної сфери).

У цьому сенсі кордон виявився для місцевих жителів символом утрачених можливостей, які залишилися в минулому. Двоє з трьох сіл, Уди і Землянки, дотепер не газифіковано і, за словами наших респондентів, це одна з головних причин їх економічної і соціальної деградації. Сусідня Белгородська область практично цілком газифікована завдяки місцевому Шебелинському родовищу. До розпаду Союзу були плани провести газ з Белгородської області, але тепер це неможливо – кордон. Усього сім кілометрів відокремлює Уди від жаданого белгородського газу, а в Землянках – ще менше. Тягти газопровід з Харкова надто дорого і сільській адміністрації не по кишені. Глибоке натомість, завдяки близькості до Харкова, було газифіковано ще в радянські часи.

Прикордонне становище, неодноразові поїздки до родичів, розповіді знайомих дають можливість порівнювати повсякденне життя в Росії та в Україні, і порівняння це часто виявляється не на користь останньої. Белгородська область, відносно благополучна в соціальному й економічному плані¹, дає матеріал для узагальнень про Росію загалом: «У них там життя краще». Пенсії, соціальні виплати й зарплати вищі в Белгородській області, і деякі щасливі влаштовуються на роботу в сусідні російські села. Кордон, таким чином, виявляється видимою межею, яка відокремлює відносне благополуччя «у них» від бідності «у нас»:

Економічно, звичайно... Україна вся, не тільки наше село... Я їжджу туди... буквально через десять кілометрів... помітні ті поля... ті реформи, що проходять на російській території... і наші поля... їх можна порівняти хіба? Якісні дороги... і навіть в одязі... Коли мені доводиться туди їхати на весілля, це проблема – у чому ж? Тому що в мене 56 дорослих родичів і щороку хтось виходить заміж (жінка, 49 років, с. Уди).

Вони почали будуватися... по селу їдеш... Зарплати в них гарні, цілий рік працюють... У них як було по Союзі, так робота і залишилася... У них ферми позалишилися, усі (чоловік, 43 роки, с. Землянки).

Закупівельні ціни на молоко вищі в Белгородській області, ніж у Харківській. Оскільки для багатьох родин продаж молока посередникам – це важливе джерело сімейного бюджету, цей аргумент виявився одним із найголовніших на користь того, що в сусідів «життя краще». Зроблені під час інтерв'ю колективні підрахунки підтвердили, що російським сусідам є сенс здавати молоко, тоді як для жителів Харківської області це майже збиткове заняття.

Місцеві мешканці охоче порівнюють економічні й соціальні зміни в сусідніх країнах. На відміну від кордону Росії з країнами Балтії, економічна асиметрія (принаймні на нинішній момент) тут на користь Росії. Ця різниця, можливо неістотна для стороннього спостерігача, має значення для місцевих жителів, оскільки стартували вони разом із сусідами приблизно з одного рівня. Деякі думають, що «реформи йдуть швидше в Росії», інші ж, навпаки, переконані, що «у них колгоспи не розвалили» і «усе поки ще працює, як раніше». З погляду людей середнього віку, Росія демонструє більш динамічний розвиток, головним чином за показниками рівня життя і соціальної захищеності.

Літні люди сприймають Росію як заміну Радянського Союзу; кордон із Росією – це водночас символічний кордон, який відділяє ідеалізоване минуле від проблематичного сьогодення. Кордон відокремлює людей від того життя, яке вони теж могли б мати, якби не розпад Союзу, і в цьому розумінні – від їхнього минулого життя, від того, що вони мали в минулому. Територіальний кордон збігається з часовим і підсилює ефект «пострадянської ностальгії».

Етнічна ідентичність чи соціально-економічні фактори?

Уди – порівняно старе село для цього регіону, воно має 300-річну історію. Село було засновано російськими переселенцями, вихідцями з Волхова, і завжди вважалося «російським». Тому було особливо цікавим питання впливу етнічного фактора на національну ідентифікацію місцевих мешканців як громадян України і, відповідно, на їхнє ставлення до кордону. Однак однозначно відповісти на це питання не так просто. Етнічні й мовні розбіжності між українськими й російськими селами в цьому регіоні значною мірою нівелювалися за роки Радянської влади². Відсоток жителів, які мають сімейні корені в цьому селі, незначний і в Землянках, і в Удах, а Глибоке взагалі було заселено після війни.

У 70-ті роки, в процесі кампанії «укрупнення», чимало сіл було оголошено «безперспективними», а їх жителі переїжджали в центральну садибу колгоспу або в інші села. Скажімо, Уди й Глибоке дістали переселенців із Курської і Белгородської областей. Крім того, за словами наших респондентів, сезонні робітники з Західної України, особливо дівчата, охоче осідали тут і створювали сім'ї. Сьогодні «п'яту графу» в українському паспорті скасовано, і сільська адміністрація не веде облік за етнічною ознакою. Згідно з радянськими даними 1991 року, в Удах проживало 70% росіян, а в Глибокому навіть більше – до 80%, однак ці паспортні дані мало про що говорять. Мова також далеко не завжди є головним чинником етнічної самоідентифікації, і більшість населення в цьому відношенні є двомовною.

На наш погляд, стосовно етнічної ідентичності йдеться не стільки про «історичні корені» або «традиції», скільки про відтворення цієї ідентичності в сучасних умовах. У випадку з селом Уди головним фактором відтворення «російської» ідентичності є наявність російськомовної школи. Сьогодні це практично єдина школа в Золочівському районі, де викладають російською мовою. Та й у радянські часи вона була скоріше винятком для україномовного Золочівського району. Впродовж останніх двох десятиліть наявність російськомовної школи приваблювала тих переселенців, які мали проблеми з українською мовою або хотіли, щоб їхні діти дістали освіту російською мовою.

Я приїхала в це село в 1985 році після Харківського педагогічного училища. Значить... перше, що мені хотілося, коли я приїхала в український район... це чи є тут російське якесь село... щоб була російська школа... Тому що я росіянка, українською мовою я майже не володіла. Ну якось не довелося мені її вчити в школі. І слава Богу, мене направили в це російське село. Тоді мене дуже страшило, чи буде там це... українське... ось це ось... відношення... вплив українського (жінка, 40 років, Уди).

Водночас жодного особливого статусу або переваг у радянські часи «російське» село не мало. Хоча російська мова й домінувала в публічній сфері, офіційна ідеологія не заохочувала російську етнічну ідентичність. За словами учасників інтерв'ю, Уди вважалися все-таки «іншим», трохи дивним селом в оточенні українських сіл Золочівського району. Це почуття іношості безсумнівно посилилося з початком українізації. Переживаючи ті самі проблеми, що й українські села, жителі Уд, особливо старше покоління, зіткнулися зі специфічними труднощами, такими як адаптація до української

мови або відсутність російськомовних шкільних підручників («ми навіть хотіли писати Путіну!»). Для них перетворення на мешканців прикордонної зони стало частиною процесу трансформації «радянських людей» у громадян України.

От цієї прикордонної зони... зовсім вона не відчувалася. Ми почували себе одним народом... і, може навіть не відчували, що в нас це окрема республіка. Потім, звичайно, коли встановили кордон... стало якось... дійсно, настрої став прикордонним... от у них так... а ми вже Україна. Було навіть трошки якось... і образливо... що не віднесли до Росії. Ну хотілося б... щоб ми залишилися спільними (жінка, 40 років, Уди).

І все-таки, за нашими спостереженнями, у процесі формування нової ідентичності соціально-економічні фактори домінують над мовними й етнічними. Занепад соціальної інфраструктури, економічна деградація села особливо помітні не тільки на тлі успішних сусідів у Белгородській області, але і за контрастом з процвітаючим колгоспом-мільйонером, що був в Удах до 90-х років. Руїни торговельного центру, який місцеві жителі називають «Колізеєм», та інші об'єкти «колгоспної цивілізації, що пішла в минуле», щодня нагадують жителям про сьогодишній занепад. «Соромно за своє село», – пролунало з вуст кількох учасників інтерв'ю. Про газифікацію, що не відбулася, уже сказано вище. Додамо, що ненадійне і вкрай рідке автобусне сполучення (практично 4 рази на тиждень) віддалило село не тільки від Росії, але і від Харкова. Саме це відчуття ізоляваності й відсутності змін підтримує той «прикордонний настрої», про який говорила згадана вище жінка у своєму інтерв'ю. У цьому відношенні українське село Землянки виявилось в схожій ситуації, будучи віддаленим від Харкова й обласного начальства та перебуваючи в полі економічного тяжіння районного центру Шебекіно в Белгородській області.

Глибоке багато в чому є протилежним випадком. Розташоване усього в 35 кілометрах від Харкова, село пов'язане з містом автобусним сполученням 5 разів на день. Його жителі можуть працювати в Харкові, а молодь – навчатися в місті і жити вдома. Глибоке належить до Харківського району, який частіше за інших потрапляє в поле зору обласної адміністрації. Ще важливішим фактором виявилось те, що впливовий представник регіональної еліти, ректор Інституту внутрішніх справ Олександр Бандурка був обраний депутатом Верховної Ради від виборчого округу, до складу якого входить Глибоке. Він «допоміг» забезпечити село регулярним транспортним сполученням і медичними послугами, а також у деяких інших

питаннях. В очах місцевих мешканців, особливо місцевої еліти, він є втіленням мрії про ідеального депутата, який піклується про «своє» населення. Очевидно, що місцеві жителі звикли до частих візитів обласного начальства. Можливо, тому представники сільської адміністрації висловлювали набагато більшу лояльність до української державності, а учасники інтерв'ю були більш обережні у своїх оцінках. Тема «у сусідів життя краще» тут не виникала. Школа, у минулому російськомовна, в останні два роки набирає перші класи тільки з українською мовою навчання; адміністрація також перейшла на українську мову:

Діловодство велося на російській... поки нам усе таки-казали... що ми ж державний повинні... повинні українською мовою... А то в нас усе на російській йшло... і засідання (жінка, 54 роки, Плибоке).

Плибоке, де, відповідно до офіційної статистики, росіян близько 80%, схоже, не відчуло особливого шоку від українізації. Ризикнемо припустити: близькість до Харкова, яка була раніше фактором русифікації населення Плибокого, сьогодні є швидше фактором прискореної «українізації», нехай навіть поверхової і демонстративної – в обмін на увагу обласного начальства.

На наш погляд, ступінь ідентифікації з новою українською державою і, як наслідок, визнання легітимності нового кордону залежать більше від соціально-економічних, ніж від етнолінгвістичних факторів. Мова йде передусім про рівень задоволеності соціальною й економічною ситуацією в селі, яка визначає географічне положення, близькість до міста, наявність транспортного сполучення, ефективність роботи місцевої адміністрації й наявність зв'язків у Харкові, можливість працевлаштування тощо. У відповідь на наше запитання, чи виникає привід замислюватися, ким ви себе вважаєте, українкою чи росіяною, одна з учасниць інтерв'ю відповіла:

Ні, зараз уже немає... не задумуюся. А от раніш... коли мінялася валюта... я почувала себе приниженою. А зараз немає... зараз на рівні. Зарплата підвищилася... Тоді зарплати не давали... вчасно... Тоді я в них просила допомоги [у родичів у Росії, – Т. Ж.]. А зараз уже самостійно... уже краще (жінка, 37 років, Плибоке).

Відчуття ізольованості, відсутності позитивних змін у повсякденному житті, навпаки, ускладнює процес перетворення жителів прикордоння на громадян України:

В Україні коли були віялові відключення [електрики, – Т. Ж.], дивишся, а в них світло горить! І чого нас не забере Росія!

«Цивілізовані кордони» і пасивний опір

Необхідність посилення прикордонного і митного контролю на кордоні з Росією, що звичайно обґрунтовується зростаючим тиском нелегальної міграції, ростом контрабанди й організованої злочинності, знаходить висвітлення в офіційній риторичі «цивілізованих кордонів». Відповідно до заяв офіційних представників прикордонної й митної служб, Україна, як держава, що прагне в Європу, повинна мати кордони, обладнані за європейськими стандартами (маються на увазі, безумовно, зовнішні кордони ЄС). Тобто «цивілізований кордон» має бути обладнаний сучасними засобами контролю для того, щоб «полегшити і прискорити» перетин кордону звичайним громадянам, але не допустити його перетину порушниками прикордонного режиму і контрабандистами.

Державні інститути, уповноважені здійснювати контроль за кордонами, безпосередньо впливають на організацію повсякденного життя населення, що проживає в прикордонній зоні. Навіть найм'якший прикордонний режим створює особливий простір зі своїми правилами, змінює соціальний ландшафт, руйнує давні зв'язки і сприяє виникненню нових соціальних мереж. Для місцевих мешканців, які живуть у «контрольованій прикордонній зоні», це означає насамперед необхідність постійно мати при собі паспорт, перетинати кордон у визначеному місці й відповідно до визначених правил. Будівництво «цивілізованого кордону» означає на практиці спробу дисциплінувати місцеве населення й упорядкувати «хаос» транскордонних контактів, що далеко не завжди вдається на практиці:

Ну от ми їхали з чоловіком у гості. Нас там зупинили... а в мене було усього лише... студентське посвідчення... а паспорт був у мене на прописці. Ну що... мене висадили з машини... Кажуть, йди за паспортом. Ми залишаємо чоловіка з машиною... Розвернулася, пішла через поле... вони такі... подумали-подумали... ну їдь, її забирай тоді... повертайся... так, говорить, ми заарештували машину, а ти йди за паспортом (жінка, 26 років, Глибоке).

Насправді ці зусилля часто викликають зворотний ефект. Місцеві жителі, як правило, не поінформовані про чинні норми перетину кордону і правила митного контролю, про права й пільги населення в прикордонній зоні. Однак вони володіють «неявним знанням» іншого типу, яке, мабуть, є набагато кориснішим при перетині кордону: яка зміна сьогодні чергує, коли в прикордонників обід, як обійти прикордонний пост «полями».

Вигода від нелегального перетину кордону (не тільки в грошах, але і в часі) часто переважає можливі неприємності. Наприклад, митний огляд обов'язковий при перетині кордону на особистому легковому автомобілі, навіть із порожнім багажником. Однак митні пости є тільки на головних дорогах, і додержуватися формальних правил означає на практиці гаяти час і бензин. У трьох кілометрах від села Землянки був митний пост, але нещодавно його закрили як «нерентабельний». Передбачали, що місцеві жителі повинні відтепер перетинати кордон у Плетенівці, до якої 80 кілометрів. Легко уявити, що далеко не завжди місцеві мешканці дотримуються запропонованого порядку.

Фокус-групові інтерв'ю мали місце влітку 2003 року, коли з ініціативи обласної влади в Харківській і Белгородській областях проводили експеримент спрощення порядку перетину кордону для місцевого населення. Ті, хто має офіційну прописку в 50-кілометровій прикордонній зоні, одержали право перетинати кордон без заповнення митної декларації, якщо мета їхньої поїздки не виходить за межі такої самої 50-кілометрової зони в Росії. Деякі учасники інтерв'ю дещо чули про це, але ніхто не зміг пояснити, у чому саме полягають нові правила.

Розмови були... Ми конкретно точно не знаємо... Воно щось є, але... без декларації все одно страшно. Хтось сказав, а він [прикордонник. – Т. Ж.] перестріне... скаже, я такого взагалі не чув (чоловік, 53 роки, Землянки).

Їдеш, хвилюєшся, переживаєш... Міліція попадеться, а в них там страховки ввели. А в нас немає тих страховок... і давай довбати. (чоловік, 57 років, Землянки).

Відсутність довіри до держави і правових інститутів у прикордонні особливо помітна. Воно є зворотною стороною зусиль держави регулювати повсякденне життя населення в прикордонній зоні. Неформальні правила, своєрідний прихований консенсус між прикордонниками і місцевим населенням дозволяють ефективніше адаптуватися до нової ситуації («як і скрізь, за законом завжди дорожче»).

Хоча наявність кордонів завдає багато незручностей і дотепер сприймається багатьма як ірраціональне нововведення, воно не викликає відкритого протесту або навіть невдоволення. Єдиним проявом опортуністичної поведінки є нелегальний перехід кордону. Селяни, багато в чому залежні від нових монополістів – орендних підприємств і агропромислових

фірм, терплять набагато істотніші обмеження. Приклади активних колективних дій досить рідкісні: наприклад, жителі села Землянки в завзятій боротьбі відстояли автобусний маршрут, що зв'язує їх із сусіднім російським селом і одночасно з Харковом.

Прикордонники в селі

Нова реальність персоніфується для місцевих жителів в образах прикордонників. Як інтегровані вони в обмежений світ села, яке ставлення до них з боку місцевих мешканців?

Почнемо, однак, з формальних контактів. З ініціативи прикордонників у селах було сформовано «добровільні загони сприяння» з місцевих жителів (непитуючих чоловіків до 35 років). Їх проінструктували на предмет виникнення надзвичайної ситуації, але дотепер, за словами наших респондентів, їхня допомога не знадобилася. Місцеві мешканці сприйняли це нововведення скоріше як формальність. Прикордонники також активно контактують з місцевими адміністраціями і проводять спільну пропагандистську й інформаційну роботу серед населення. В основному вона стосується правил поведінки в прикордонній зоні й допомоги у виявленні контрабандистів та нелегальних мігрантів. У будинку адміністрації села Глибоке ми побачили досить загрозливе оголошення про небезпеку важких інфекційних захворювань, злочинності й контрабанди зброї, що їх несуть із собою нелегальні мігранти.

Крім того, прикордонники ведуть активне співробітництво зі шкільною адміністрацією. Спеціальні лекції покликані дати школярам інформацію стосовно можливих небезпек для життя в прикордонній зоні. Крім того, діти спостережливі й цікаві і можуть надати прикордонникам допомогу у виявленні контрабандистів і нелегальних мігрантів. Для цих дітей, на відміну від їхніх батьків, наявність кордону буде вже не штучним нововведенням, а буденним фактом. Директор школи в Землянках розповіла нам, що прикордонники з найближчої застави самі прийшли в школу і запропонували співробітництво. У результаті було створено клуб «Юний прикордонник», якому надано важливу роль у військово-патріотичному вихованні школярів.

Ми припустили, що присутність прикордонників у селі дозволяє місцевим жителям почувати себе безпечніше, і вони загалом погодилися з цим. У Глибокому учасники інтерв'ю згадали, що під час пожежі, яка сталася в селі, прикордонники першими помітили вогонь і прийшли на допомогу.

Однак відчуття захищеності, пов'язане з наявністю кордону, більш ніж амбівалентне. Машини з контрабандним товаром, які пробираються уночі в об'їзд пропускного пункту або тікають від переслідування на великій швидкості, не сприяють почуттю безпеки. У деяких випадках прикордоння сприймається як «нічия» територія, поза контролем закону, незважаючи на надмірну присутність у ній держави. На підтвердження цього в Землянках нам розповіли історію про дівчину, що зникла по дорозі до родичів під час нелегального перетину кордону. На думку місцевих жителів, її не змогли знайти саме тому, що українська міліція діяла на своїй території, а російська – на своїй.

У повсякденному житті місцеве населення сприймає прикордонників як джерело додаткових проблем, затримок і дрібних непорозумінь. Тільки один з учасників наших інтерв'ю визнав, що він перетинає кордон постійно, прикордонники знають його особисто і не турбують зайвими перевірками. Багато хто скаржився на те, що документи в них перевіряли кілька разів під час поїздки, оскільки крім пропускного пункту є ще мобільні прикордонні пости. Дріб'язковий обман прикордонників (наприклад, перехід кордону в неналежному місці або дрібну контрабанду) місцеві мешканці не вважають великим злочином. Деякі виправдовують це тим, що масштаби таких «злочинів» незрівнянні з великим контрабандним бізнесом, контрольованим із Харкова. Хоча це питання відкрито не обговорювали під час фокус-групових інтерв'ю, деякі учасники у своїх виступах торкалися питань корупції в прикордонній і митній службі і були переконані в існуванні «неформальних відносин» між прикордонниками і контрабандистами.

Ви знаєте, якщо ця контрабанда існує... Вона і так буде існувати, і так... Вона і зараз існує. Оці от машини... мотаются... їх супроводжують [прикордонники, – Т. Ж.]. Взагалі, кордон для таких як я... а для тих немає (жінка, 54 роки, Уди).

Аж ніяк не негативне ставлення до прикордонників, а якась солідарність, що об'єднує «нас» (людей) проти «них» (держави) підштовхує місцевих жителів уникати прямого співробітництва з прикордонниками. Можливо, це один із проявів украй низького рівня довіри населення до державних інститутів, зафіксованого соціологами в сучасному українському суспільстві.

Але люди все одно... населення настроєне... Їм легше допомогти контрабандистам... ніж прикордонникам. Усе одно не довіряють якось міліції... і це перейшло до прикордонників. Там стоїть дядько за рогом... видно,

набито там... сумки, мішки... Кожен підійде й скаже... он там стоять прикордонники! Тобто виходить у нас зворотний процес. Нам цих людей шкода... бідні, нещасні... заробляють гроші. А таке... реально... ніхто не буде ходити й говорити: ага, зараз буде їхати сусід. Ні, такого не буде... нехай там найкращі загони будуть... Ніхто ж своїх односельчан не буде [видавати – Т. Ж.] – Але це до місцевого, якщо його знають? Або до стороннього теж? – Т. Ж. – Так до кожного... до кожного... Бідний ти, нещасний... як же ти живеш (жінка, 26 років, Глибоке).

Водночас місцеві мешканці (насамперед молоді чоловіки) розглядають прикордонну й митну службу як досить привабливу можливість працевлаштування, з непоганою оплатою, привілеями державної служби, доступом до корисних зв'язків і можливістю побічних доходів. Щоб одержати таку посаду, треба відповідати певним критеріям, насамперед відслужити в армії і пройти конкурсний відбір.

Таким чином, за фасадом формальних контактів і спроб розвитку «співробітництва» між прикордонною службою і місцевим населенням можна побачити широку амплітуду стосунків: від визнання певної «користі» через присутність прикордонників у селі, до взаємної недовіри і своєрідного азарту «хто кого перехитрить», аж до пасивного опору і прихованого саботажу нових правил «прикордонного життя».

Проблематична адаптація

За понад десять років свого існування новий кордон став повсякденною реальністю, звичною й природною частиною соціального ландшафту. Місцеві жителі адаптувалися до обмежень у свободі пересування, до зміни транспортних маршрутів (і до підвищених цін на квитки). Перевірки документів і чекання на пропускному пункті стали рутиною. Більшість мешканців уже давно зробили особистий або сімейний вибір: ті, хто мали бажання й можливість, виїхали в Росію; ті, хто залишилися, навпаки, забирають літніх родичів до себе. Що стосується одержання освіти, Харків і раніше в цьому мав більшу привабливість, ніж Белгород; сьогодні тільки одиниці їдуть навчатися в Росію.

Стосовно «шопінгу» місцеве населення також переорієнтувалося на Харків. У минулому різниця в постачанні Харківської й Белгородської областей створювала привабливі можливості купівлі низки дефіцитних товарів у «сусідів». Сьогодні у зв'язку з широким вибором товарів у Харкові

й відносно низькими цінами на них (особливо на оптових ринках) необхідність у поїздках до Белгорода відпала. Багато хто купує російські товари на прикордонних ринках на українській території, де вони дешевші, ніж у Харкові. Закуповувати товари в Белгороді мало хто наважується через страх митного контролю, за винятком тих випадків, коли можлива вигода варта ризику. У чомусь становище прикордонних мешканців є навіть привабливішим: наприклад, вони можуть купувати дешевший і якісніший контрабандний газ із Росії.

У тих селах, де проводили інтерв'ю, поява кордону практично не привела до виникнення нових робочих місць для місцевого населення (за винятком короткого періоду, коли йшло будівництво пропускнуго пункту і були потрібні тимчасові робітники). Водії або комбайнери іноді підробляють у російських господарствах як сезонні робітники, однак постійну роботу в Росії одержати складно, не змінюючи місця проживання. Необхідність постійного перетину кордону є однією з головних перешкод для такого вибору. Деякі молоді чоловіки регулярно їздять на заробітки в Росію, однак не в Белгород, а туди, де є можливість заробити більше (до Москви або на Північ). Харків, незважаючи на безробіття, також пропонує певні можливості зайнятості й успішно конкурує в цьому відношенні з Белгородом.

Наші респонденти неодноразово повторювали, що «уже звикли» до кордону, «не бачать особливої різниці» тощо. І все-таки виступи окремих учасників фокус-групи дозволяють припустити, що адаптація до нового «прикордонного становища» була не такою вже й простою. Обласний психоневрологічний диспансер зі своїм присадибним господарством у Стрілечій (село на українській стороні по сусідству з Глибоким) був головним роботодавцем для місцевого населення, зокрема й з російських сіл. З появою кордону ситуація змінилася.

Раніше Журавльовка [російське село. – Т. Ж.] працювала в Стрілечому. Багато людей... А потім їх культурно попросили... іноземців... розрахуватися. Декому залишалося по чотири місяці до пенсії. Вони увесь час тут проробили... ну знаєте, як же... заміж виходили... женилися... Ну рядком же усі... якось було так добре... А потім їм залишається чотири місяці до пенсії... будь ласка – звільняйтеся! Це був, звичайно, лемент (жінка, 60 років, Глибоке).

Тільки з певним зусиллям ті, хто говорив про відсутність якихось проблем з адаптацією, згадували травматичні моменти. Наприклад, за словами колишнього завуча в Глибокому, перехід на українську мову в школі не

викликав особливих проблем. І все-таки згодом з'ясувалося, що вчительці, яка не володіла українською мовою, довелося звільнитися й виїхати. В іншому селі (Землянки) російська мова, формально не включена до навчального плану, залишилася як факультативна (фактично обов'язкова для всіх, зокрема й для того, щоб не звільняти вчительку). Цілком природно, що люди намагаються не згадувати травматичний досвід і наполягають на тому, що живуть нормальним життям, як і раніше.

Ну як же... Це ж не сьогодні стало... І ми просто з часом... якось змирилися з тим... а раніше... Якось коли треба було на маслобойку... туди з'їздити... Якось обурювалися... а тепер просто змирилися (жінка, 54 роки, Землянки).

Висновок

Матеріал, зібраний нами в трьох прикордонних селах Харківської області, показує, що новий кордон поступово інтегрується в тканину повсякденного життя. Місцеві жителі адаптувалися до зміни звичних маршрутів ділових і особистих поїздок, до реструктурування соціальних контактів, до нових обмежень і нових можливостей. Деякою мірою близькість такого мегаполіса, як Харків, з його можливостями зайнятості, освіти і "шопінгу" компенсувала скорочення контактів із сусідньою російською областю. Кордон стає «природним» фактом повсякденного життя, особливо для молодого покоління, чия соціалізація відбувалася після 1991 року.

Однак відсутність стабільності й прозорості в питаннях регулювання прикордонного режиму, слабка поінформованість населення часто створюють проблеми при перетині кордону і не дають «забути» про неї. З погляду місцевих мешканців, які живуть, як правило, значною мірою за рахунок особистих підсобних господарств, наявний режим перетину кордону створює зайві проблеми в селянському житті. Наприклад, ускладнює натуральний обмін між господарствами родичів, які живуть через кордон, або створює перешкоди для комерційної діяльності (наприклад, при продажу частини продукції підсобного господарства на ринку). Багато хто шкодує про те, що традиційні форми взаємної допомоги між сусідніми господарствами (обмін запчастинами або допомога технікою під час врожаю) сьогодні неможливі.

Більшість місцевих жителів – скоріше свідки, ніж учасники різноманітних форм «транскордонного бізнесу», однак можливість випадкових заробітків на різниці цін (або швидше, вигідного «шопінгу» в сусідньому

російському селі або райцентрі) є для них привабливою. Хоча місцеві мешканці не заперечують легітимності кордону і прикордонного режиму, однак і не відчують особливої довіри до представників прикордонної служби і не виявляють ініціативи в співробітництві з ними.

Усвідомлення себе жителями прикордонної зони нерозривно пов'язане з формуванням нової національної ідентичності, причетності до політичних і соціальних змін, лояльності стосовно української держави. За нашими спостереженнями, етнічні й мовні фактори відіграють у цих процесах другорядну роль; набагато важливішим є соціальне самопочуття, пов'язане з економічною ситуацією села, наявністю позитивних змін у повсякденному житті. У цьому відношенні мешканці прикордоння мало чим відрізняються від інших громадян України. Однак роль постійних транскордонних контактів у повсякденному житті створює особливу ситуацію. Контакти з жителями Росії, поїздки на російську територію, особисті спостереження, враження односельців і родичів надають матеріал для постійного порівняння змін, які відбуваються в обох країнах. Іншим фактором є більш значуща присутність російського телебачення в прикордонній зоні, що є доступним для всіх без супутникової антени. У тих випадках, коли сусіди на російській стороні, з погляду українських жителів, «живуть краще», кордон втілює в собі втрачені можливості й ностальгію за минулим. В очах місцевих мешканців новий кордон пов'язаний з іншими соціальними й економічними змінами: він символізує успіх або невдачу реформ.

¹ Колосов В., Вендіна О. Социальные градиенты, идентичность и миграционные потоки (на примере Белгородской и Харьковской областей) // Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина. – Киев, 2002. – С. 21–46.

² Чижикова Л. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционной бытвой культуры (XIX–XX века). – Москва, 1988.